

*Dudnikov Mykola,
Kryvyi Ryh Pedagogical Institute affiliated with
a higher educational establishment
"Kryvyi Ryh National University"*

Reception of historical novelistic prose in literary criticism: the time paradigm

*Дудніков Микола,
Криворізький педагогічний інститут
Державного вищого навчального закладу
«Криворізький національний університет»*

Рецепція історичної романістики у літературознавстві часова парадигма

У статті досліджуються праці давніх мислителів та вчених, які формували історичну думку, що вплинула на розвиток історичної романістики. Згадуються праці Платона, Арістотеля, Н. Буало, авторів латиномовних риторик і поетик XVII-XVIII ст.ст., В. М. Ломоносова, Гегеля та Ніцше в контексті рецептивних процесів, результатом яких вважаємо роман В. Скотта «Уєверлі».

Ключові слова: рецепція, часова парадигма, історичний роман, історична пам'ять, історичні події.

The article gives a broad outline of works by ancient thinkers and scientists who contributed to the process of forming the core ideas and concepts influencing the development of historical novelistic prose. In particular, it refers to literary criticism by Plato, Aristotle, Boileau, authors of Latin rhetoric and poetics in the XVII-XVIII centuries, Lomonosov, Gegel and Nitzsche in the context of receptive processes as a result of which there appeared W. Skott's novel "Waverley".

Keywords: reception, time paradigm, historical novel, historical memory, historical events

Літературознавство (як, до речі, й історична наука) сформувалося в надрах філософії, тому певні думки з приводу співвідношення історії (як факту) та історії (як думки про факт, тобто наративного модуля) можна знайти в значній кількості робіт філософів класичного, неklasичного та постнеklasичного періодів наукового знання. У статті згадуються мислителі та вчені, окремі думки яких мають суттєве значення для розкриття оголошеної теми.

Варто нагадати, що низка засад, важливих для літературознавчого розгляду питання було закладено в працях давніх філософів, адже одним із перших до досягнення досліджуваного явища вдався Платон (Πλάτων, 428/427 до н. д. – 348/347 до н. д.). Цей мислитель не вживав ані поняття «роман», ані тим більше «історичний роман», але звернувся до однієї з головних складових історії – художньої пам'яті. Він говорив, що «забуття є зникненням пам'яті» [1], а пам'ять кваліфікував як «збереження відчуття» [1]. Так, у діалозі «Філеб» («Fileb»,

дата написання невідома) про благо (добро) та спосіб його досягнення Платон приписує Сократу твердження: «Пам'ять спрямована на те ж, на що спрямовані відчуття, та пов'язані з цими відчуттями враження здаються мені ніби такими, що записують у наші душі відповідні промови. І коли таке враження записує правильно, то від цього у нас виходить справжня думка і справжнє мовлення; коли ж цей наш писар зробить хибний запис, виходить мовлення, протилежне істині» [1]. Отже, філософ пов'язує «пам'ять» із ще одним важливим чинником – «істиною», що, з огляду на нашу тему, може тлумачитися як достовірність, оскільки пам'ять є своєрідним каталізатором осмисленого ставлення до власного минулого, важливим джерелом особистої самосвідомості та самовизначення. Тоді людина втрачає зв'язок із часом, позбавляється пам'яті, а значить – втрачає можливість зрозуміти себе саму, визначити своє місце в людському середовищі. До речі, Платон розмірковує і про «час». На думку мислителя, письмена й малюнки, охоплюючи минуле й теперішнє автора, по-своєму проєктують майбутнє – із майбутнім вони пов'язані відчуттям надії: минуле й теперішнє митця – усе це «... надії, що стосуються майбутнього часу, а ми протягом усього життя справджені надій» [1]. Відзначимо важливу думку Сократа, викладену в діалогах Платона «Держава» («Πολιτεία», 70–60-і рр. IV ст. до н. д.), вона ілюструє одну з ключових функцій історичної науки або історичного художнього твору – накопичення та використання досвіду попередніх поколінь: «Мені приємно вести бесіду з людьми похилого віку. Вони вже випередили нас на тому шляху, який, можливо, доведеться пройти, так що мені здається, нам треба в них розпитати, який же цей шлях – чи тернистий та обтяжливий, чи зручний і легкий» [1]. Суперечливими видаються й міркування філософа щодо сутності правди й брехні, у яких, на наш погляд, проявляються концептуальні думки щодо ролі домислу й вимислу в історичному тексті. З одного боку, в діалогах «Держава» говориться, що «дійсна брехня ненависна не тільки богам, але й людям» [1], а з іншого – мислитель вбачає в ній позитивну функцію: «Так що ж? Словесна брехня чи буває інколи для чогось корисною, так що не варто її ненавидіти? Та й у тих переказах, про які ми щойно говорили, чи не робимо ми брехню корисною, коли як можна більше вподібноємо її істині, якщо ми не знаємо, як це все було насправді в давнині?» [1]. Платон застерігає митців, що правда відносно історичних осіб, котрі обіймали посади керівників держави, повинна бути надана в офіційних межах, оскільки їх осміювання, на його думку, ослаблює саму державу.

Загалом філософом простежується тенденційно-психологічна лінійність, спрямована на підйом від «нижчого» до «вищого». І майже в усіх діалогах Платон так чи інакше торкається часопросторових фактів із життя природи та суспільства, оскільки, на його думку, органічним і неорганічним життям керує сила, що спрямовує його до певної мети, завдяки чому в суспільстві існує прогрес. Він також підкреслює: «... все, про що б не говорили оповідачі й поети є... оповіданням про минуле, про сьогодення або про майбутнє» [1].

Арістотель (давн.-грецьк. Ἀριστοτέλης, 384 до н. д. – 322 до н. д.) мав інший погляд на історію, яку він розглядав у контексті художньої творчості: «... завдання поета – говорити не про те, що було, а про те, що могло б бути, можливо, в силу вірогідності або необхідності. Тому що історик і поет розрізняються не тим, що один пише віршами, а інший прозою (адже й Геродота можна перекласти віршами, але твір його всеодно залишиться історією у віршах чи прозі), – ні, розрізняються вони тим, що один говорить про те, що було, а інший про те, що могло б бути. Тому поезія філософічніша й серйозніша за історію, бо поезія більше говорить про загальне, історія – про конкретне. Загальним є те, що за необхідністю або вірогідністю такому-то [характеру] личить говорити або робити те-то; це й прагне [показати] поезія, даючи [героям вигадані] імена. А конкретне – це, наприклад, що зробив або зазнав Алківіад» [2].

Тенденції, які передбачав Арістотель у розвитку історії та літератури, можна розглядати як основну методологічну засаду побудови творів у жанрі історичного роману. Це, дійсно, чи не найбільш надійна перспектива розкриття історії через призму художнього твору (тексту) й сутності самого художнього вимислу –

адже саме він не лише доповнює, а й узагальнює уявлення про реальне життя. А тому саме за допомогою узагальнено-вигаданих персонажів автор може досягнути вершин правди (чим, до речі, й скористалися такі письменники, як В. Скотт), що підтверджує думку про потенційну можливість художнього мислення розширити діапазон історичних знань. Важливо, що категорію «цілого» Арістотель визначає як єдність «початку, середини і кінця» [2]. Так філософ виходив на думку про те, що до основи процесу мислення покладено причинно-наслідкові зв'язки зумовленості та мотивації наступного попереднім. Може, саме тому, «початок» історики частіше називають причиною, «середину» – самим фактом або подією, «кінець» – наслідком [2].

Подальше звернення до проблеми знаходимо в роботах ранніх класицистів. Наприклад, Н. Буало (Nicolas Boileau-Despréaux, 1636–1711) у своєму видатному трактаті «Поетичне мистецтво» («L'Art poétique», 1674) підкреслював, що поява вимислу «легковажного» додала нових якостей романному жанру, але ж він наголошував: «Невероятное растрогать не способно. Пусть правда выглядит всегда правдоподобно: // Мы холодны душой к нелепым чудесам // И лишь возможное всегда по вкусу нам» [3]. Лише згодом «домисел» і «вимисел» як ключові ознаки художності стали важливим структурним компонентом історичного роману.

Питання сутності та форм історико-літературного світобачення розроблялися вітчизняними авторами латиномовних риторик і поетик XVII–XVIII ст.: Мелетія Смотрицького (близько 1578–1633), Митрофана Слотвинського (рік народження невідомий – 1752), Гедона Слонимського (рік народження невідомий–1772), Георгія Кониського (1717–1795) та Митрофана Довгалецького (роки народження і смерті невідомі). Значним кроком уперед у розвитку теоретико-естетичної думки стали латиномовні книги Феофана Прокоповича (1681–1736) «Про мистецтво поетики» («De arte poetica», 1705) і «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorica», 1706–1707), у яких чітко простежуються складові частини світового історичного процесу (первісний період, давня історія, середньовіччя та новий час). У вченні про історію Ф. Прокопович цитує грецького письменника-сатирика Лукіана з міста Самосати (Сирія) (греч. Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς, лат. Lucianus Samosatensis; прибіл. 120–180 н. д.) «Як слід писати історію» (греч. Πῶς δεῖ Ἱστορίαν συγγράφειν, дата невідома) і «Римську старовину» (греч. «Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία», дата невідома) письменника-історика, автора риторичних праць Діонісія Галікарнаського (греч. Dionýsios Halikarnasséus, друга половина I ст. до н. ч.). По суті це був історіографічний розділ, що сприяв розвитку історичної науки, яка тривалий час окремо не викладалась у Києво-Могилянській академії. Його розуміння історико-літературного світобачення з певним застереженням можна звести до розмежування відображення дійсності поетом та істориком. У «Мистецтві поетики» Ф. Прокопович стверджує, що поет може написати: «тремтіння охопило її всю», що було б зайвим в історії. І загалом: «Про що історик пише коротко, те у поета висловлено більш докладно. Перший говорить: «Безпорадна жінка бачить неминучу смерть»; останній посилює ці слова: «де її спасіння». Отже, ті фігури, які дивним чином доречні в поетичному творі, в історії зовсім неприпустимі» [4]. Головним в історії Ф. Прокопович вбачає виклад фактів минулого, які б давали можливість вчитися на чужих прикладах.

Не менш прогресивні на той час думки в галузі історичних знань висловлював М. В. Ломоносов (1711–1765) – автор багатьох наукових праць, зокрема, «Короткої російської історії з родовідом» (1760) та «Давньої російської історії» (1766). У середині XVIII ст. стала актуальною тема щодо обставин заснування давньоруської держави: з'ясовувалося питання, хто стояв біля витоків цього процесу – слов'яни чи нормани – скандинави варязького походження. Німецькі вчені, члени Російської академії наук Г. З. Байєр (Gottlieb Siegfried Bayer, 1694–1738) та Г. Ф. Міллер (Gerhard Friedrich Müller, 1705–1783) обстоювали скандинавське походження Русі. Ця ситуація отримала назву «норманізм» у питанні походження давньоруської державності. Натомість

М. В. Ломоносов заклав основи антинорманізму, що стало одним із виявів зростання національної самосвідомості. Боротьба з норманізмом визначила для вченого й саме завдання історичної науки. Він вважав, що історія повинна бути скарбницею історичного досвіду, де будь-яка людина – від государя до останнього громадянина – може знайти собі зразок для кращого виконання своїх справ.

Після М. В. Ломоносова лише О. М. Радищев (1749–1802) та його послідовники говорили про народ і піклувалися про його місце в історії. Погляди О. М. Радищева сформувалися під впливом повстання О. І. Пугачова (1742–1775), вони складні й суперечні. З одного боку, дослідник у центрі уваги ставить долі народних мас, але його прагнення обґрунтувати історичну роль народу інколи не вкладається в межі його історичної схеми: ідеаліст у тлумаченні суспільних явищ, О. М. Радищев піднімається до матеріалістичних ідей у тлумаченні окремих понять історії; метафізик за методом історичного дослідження, він у той же час доходить до розуміння окремих елементів діалектики. Причиною історичних подій О. М. Радищев вважав розповсюдження ідей, розглядаючи народне повстання як головний засіб сучасної йому російської дійсності.

До речі, у першому історичному романі В. Скотта (англ. Walter Scott, 1771–1832) «Уеверлі, або шістдесят років потому» (1814) теж основою сюжету стало народне повстання.

Науковці стверджують, що саме цей роман є першим історичним романом на літературному просторі, не випадково він викликає особливу зацікавленість. В його основу були покладені історичні події, пов'язані з повстанням, що мало назву «Сорок п'ять»¹. Реальні історичні факти боротьби Шотландії за свою незалежність та прагнення цієї країни до налагодження добрих взаємовідносин з пересічними англійцями стають тією ланкою, яка єднає історичну реальність з реальністю художньою в романі «Уеверлі».

В. Скотт розкриває важливу тему роману, дотримуючись історичних фактів. Головні історичні події винесені автором у ремарки, історичні довідки та пояснення, які йдуть незалежно від основного сюжету твору, вони доповнюються розповіддю історичної особи (Карла Едуарда) про власні дії. Участь у повстанні беруть в основному люди з вищих прошарків суспільства, але автор побічно говорить про життя пересічних громадян Англії та Шотландії під час розгортання цих подій. Перш за все В. Скотт звертає увагу читачів на кланові суперечки, які виникають у суспільстві. У той час, коли клан Фьоргуса Мак-Івора бере участь у повстанні, менш заможні клани змушені боротися за своє виживання в інший спосіб, головним чином заробляючи крадіжками. По-друге, жителі Нижньої Шотландії займаються домашнім та сільським господарством, рибалкою і переймаються не повстанням, а власними проблемами. Тобто ми розуміємо, що повстання далеке від інтересів самого народу.

Підзаголовок роману «Уеверлі» – «або шістдесят років потому» – повторюється в тексті багато разів. Ця книга, як зазначив сам В. Скотт, стосується періоду, який не досить віддалений, щоб бути історичним, але він абсолютно не відомий та не зрозумілий сучасному поколінню. У передмові до першого видання «Антиквара» В. Скотт пише: «Ця праця завершує серію уявних оповідань, покликаних проілюструвати шотландські звичаї трьох різних періодів. «Уеверлі» охоплює час наших батьків, «Гай Менерінг» – період нашої молодості, а «Антиквар» звертається до останніх років вісімнадцятого століття» [5].

¹ Близько 1700 року англійська протестантська релігія опинилася в небезпеці. Принцеса Анна Стюарт була бездітною, тому на престол мав прийти Яків Френсіс Едвард Стюарт, який був римо-католиком. Тому англійський парламент вирішив, що на престолі мають бути Софія Ганновер та її нащадки. Ця подія призвела до рішення об'єднання двох країн – Англії та Шотландії. Шостого січня 1707 року шотландський парламент проголосував за прийняття договору про об'єднання. Унія 1707 року анулювала обидва парламенти Англії та Шотландії та встановила загальне громадянство, даючи шотландцям вільний доступ до англійських ринків. Шотландська церква, юриспруденція та суди залишилися відокремленими та незалежними і відстояли право пращовати і надалі кельтською мовою. Ця Унія підтвердила спадкоємство династії Ганноверів.

Історико-літературні та історичні проблеми були в центрі уваги як слов'янської, так і західноєвропейської науки та культури. Наприклад, Г. В. Ф. Гегель (нім. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831) у своїй праці «Філософія історії» (Philosophie der Geschichte, 1821) наполягав на існуванні двох історій – однієї, що відбувається в дійсності, і другої, яка розповідається. Г. В. Ф. Гегель запропонував низку положень, щоб скласти певну естетичну систему жанру історичного роману. Так, на його думку, повернення в минуле – це не відрив від реальності, а намагання вирішити вагомі питання сучасності, філософ визначав два засоби зображення минулого: суб'єктивний і об'єктивний, але не абсолютизував їх та застерігав, що мистецтво не повинно обмежуватися лише сюжетами національної історії. Народи взаємодіють один з одним, важливими вимогами істинної об'єктивності є врахування інтересів сучасності, оцінка минулого з позицій сьогодення. Історія починається (визнається) з моменту її фіксації, завдяки слову. «Слово, яке звучить, зникає в часі. Отже, час проявляється в слові як абстрактна заперечність, тобто як така, що знищує. ... Тому слова стають наявним буттям, оживленим думкою. Це наявне буття для наших думок абсолютно необхідне» [6].

Цікавий погляд на проблему історії/історичності міститься в праці Ф. В. Ніцше (нім. Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900) «Про корисність та шкоду історії для життя» («Vom Nutzen und Vorteil der Historie für das Leben», 1873), у якій філософ проаналізував загальну ситуацію в історичній науці другої половини XIX ст., пропонуючи власну концепцію розуміння історії. Ф. Ніцше дискутує з позитивістами з приводу того, чи має право історія називатися наукою, оскільки історія залежить від психологічних особливостей людей і повинна відповідати певним психологічним попитам.

Учений виокремлював три роди історії: монументальну, яка потрібна людям як зразок для наслідування (чи то героїчні вчинки, чи мудрість учителя, якого не можна знайти серед сучасників); антикварну, що тяжіє до артефактів (люди зберігають свідчення історії та пам'ятники минулих років) та критичну історію, коли людина повинна руйнувати (ревізувати) минуле, «щоб мати можливість жити далі; цієї мети вона досягає тим, що привертає минуле на суд історії, яку (історію – М. Д.) ретельно допитує, і, нарешті, виносить минулому вирок...» [7]. Але ж вирок не обов'язково буде справедливим, оскільки «не справедливість вершить суд і не милість диктує вирок, але тільки життя наче якась темна ... сила», чий «вироки завжди немилостиві, завжди пристрасні, оскільки вони ніколи не виникають із чистого джерела пізнання» [7]. Основним аргументом Ф. Ніцше проти перетворення історії в науку є те, що історія повинна служити життю, задовольняти моральні та психологічні потреби людини, а значить, змінюватися, пристосовуючись до потреб сучасності.

Власне філософське осмислення сутності співвіднесення «факту» (як об'єктивної реальності) та художності (як реальності суб'єктивної, перетвореної) відбувалося практично одночасно з аналогічним осмисленням цих феноменів літературною критикою. Вона також намагалася досягнути сутності художніх явищ, оскільки саме на середину XIX століття припадає поява значної кількості літературних творів на історичну тематику. Відомо, що загальна уява про історичне та його співвіднесення з творчим/уявним була концептуалізована в добу розквіту романтизму. Для романтиків уява була необхідною умовою творчості, і певна реінтерпретація історії в літературному творі ставала природною. Але як естетична проблема історичний жанр потребував свого осмислення власне в добу зародження реалізму, який на заміну принципу абсолютної суб'єктивності у зображенні світу вводить принцип об'єктивності. Проблема було актуалізовано саме в межах народження та формування нового літературного напрямку – реалізму. Отже, вирішення питання про межі художнього співвіднесення реального (факту) та уявного (вимислу) стало надзвичайно актуальним.

Пріоритетним напрямком у дослідженні цієї теми є вивчення рецептивної динаміки історичних процесів, яка фокусується в універсальних історико-філософських та літературознавчих закономірностях, приречених на

поліваріантність, у зв'язку з природною часовою зміною суджень людей про історичні події, враховуючи такі ключові поняття, як зв'язок часів.

Список літератури

1. Платон. Собр. соч. : в 3-х тт. – Т. 3 (1). Москва, 1971. – С. 40, 41, 49, 50, 238, 390, 380.
2. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Т. 4. Москва, 1983. – С. 655, 62.
3. Буало Н. Поэтическое искусство. Москва, 1957. – С. 78.
4. Прокопович Ф. Сочинения. – Под ред. И.П.Еремина. Москва-Ленинград, 1961. – С. 432.
5. Скотт В. Собрание сочинений: в 8 т. – Т. 3: Антикварий: [роман]. Москва, 1990. – С. 7.
6. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: Философия природы. Москва, 1975. – С. 303.
7. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. – Соч. : в 2-х т. – Т. 1. Москва, 1990. – С. 178.